

УДК 94(100)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/75-2-2>

Олександр ГРОМІК,
orcid.org/0009-0004-1454-0750
студент II курсу магістратури історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) algromik53@gmail.com

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ КОЛЕКТИВНОЇ СВІДОМОСТІ ЯПОНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У поточній статті визначено основні фактори розвитку колективної свідомості японського суспільства в першій половині ХХ століття. Автор наголошує, що дослідження відповідних процесів зможе пролити світло на фундаментальні історичні сили, які часто залишаються без уваги істориків.

Метою роботи було визначено встановлення факторів розвитку колективної свідомості японців у першій половині ХХ століття. З'ясування факторів було супроводжено розкриттям сутності впливу кожного з них на означений феномен.

Для пояснення структури та динаміки явища було застосовано міждисциплінарні підходи: автор звернувся до концепцій З. Фрейда та Е. Фромма, а також сучасних соціальних психологів Т. Бернса та Е. Енгдала.

Дослідження становить собою одну з перших спроб вивчити колективну свідомість як історичне явище, зокрема визначити закономірності його функціонування й встановити його значення для суспільного розвитку. Результатами роботи стали такі висновки: 1) каталізатором відповідних процесів для соціальних груп виступала їхня психологія, на формування якої, своєю чергою, впливали наявні досвіди; 2) суттєвим фактором трансформації вивченого явища були традиційні уявлення про святість держави та пов'язаність останньої з шінто; 3) колосальний за масштабом вплив на свідомість індивідів здійснили Друга світова війна та наступна американська окупація, за якої важливу роль у трансформаціях колективної свідомості певної частини суспільства відіграло своєрідне почуття обдуреності. Процес обумовленої названими обставинами перебудови світоглядів завершився успішно в сенсі набуття більшістю японців нової системи цінностей, відповідно до якої визначилися нові екзистенційні орієнтири. Великий вплив на означену систему здійснила й політика окупаційної адміністрації, у якій особливе місце належало демократизації.

Ключові слова: колективна свідомість, Японія, шінто, Друга світова війна, окупація, імператор, Макартур.

Oleksandr HRONIK,
orcid.org/0009-0004-1454-0750
Student of the 2nd year of the Master's degree at the Faculty of History
Taras Shevchenko Kyiv National University
(Kyiv, Ukraine) algromik53@gmail.com

FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF THE COLLECTIVE CONSCIOUSNESS OF JAPANESE SOCIETY IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The current article identifies the main factors of the development of the collective consciousness of Japanese society in the first half of the 20th century. The author emphasizes that the study of the relevant processes will be able to shed light on the fundamental historical forces that are often overlooked by historians.

The aim of the work was to determine the factors of development of the collective consciousness of the Japanese in the first half of the 20th century. The clarification of the factors was accompanied by the disclosure of the essence of the influence of each of them on the identified phenomenon.

To explain the structure and dynamics of the phenomenon, interdisciplinary approaches were used: the author turned to the concepts of Z. Freud and E. Fromm, as well as modern social psychologists T. Burns and E. Engdahl.

The research is one of the first attempts to study collective consciousness as a historical phenomenon, in particular to determine the regularities of its functioning and establish its significance for social development. The results of the work were the following conclusions: 1) the catalyst of relevant processes for social groups was their psychology, the formation of which, in turn, was influenced by existing experiences; 2) a significant factor in the transformations of the studied phenomenon were traditional ideas about the sanctity of the state and the connection of the latter with Shinto; 3) the Second World War and the subsequent American occupation had a colossal impact on the consciousness of individuals, during which a peculiar feeling of deception played an important role in the transformations of the collective

consciousness of a certain part of society. The process of the restructuring of worldviews due to the aforementioned circumstances ended successfully in the sense that the majority of Japanese people acquired a new system of values, according to which new existential orientations were determined. The policy of the occupation administration, in which democratization had a special place, also had a great impact on this system.

Key words: *collective consciousness, Japan, Shinto, World War II, occupation, emperor, MacArthur.*

Постановка проблеми. Роберт Дарнтон, почесний професор Гарвардського університету, у минулому президент Американської історичної асоціації, пише: «Хоча історики часто вивчали катастрофи та їхні наслідки, вони, на мій погляд, не віддали належної оцінки тому, як події змінюють символічне середовище. Події не виходять оголеними в публічну сферу. Вони приходять зодягнені в погляди, цінності, настрої, спогади про минуле та прогнози на майбутнє, сповнені пристрасті, надії та страху. Історія подій повинна включати те, як події поглинаються колективними поглядами на світ». Цей-таки вчений додає: хоча поняття колективної свідомості є «аморфним», його слід визнати «потужною силою в історії, яку варто відрізнити від громадської думки та ретельніше вивчати» (Дарнтон). Зважаючи на масштаб трансформацій, яких зазнала колективна свідомість японського суспільства в 1945–1952 рр., результати їх дослідження, зокрема виокремлення певних закономірностей їхнього розвитку, зможуть стати суттєвим доробком для історичної науки.

Аналіз досліджень. Попри те, що запропонована тема дослідження є відносно новою та ще не була вивчена істориками ґрунтовно, назвімо деяких авторів, чії праці мають схожу, дотичну тематику. Передусім варто відзначити дослідження Акіри Цуджімури «Суспільна психологія в післявоєнній Японії» (Цуджімура, 1981), у якій на підставі аналізу змісту газет і літератури, опитувань громадської думки з'ясовано основні риси психології японського суспільства після війни, висунуто гіпотези про причини їхнього виникнення. Ацуші Кітахара в книзі «Інфантизація японців: масова психологія в післявоєнній Японії» розглядає суспільство і культуру країни після Другої світової війни як відображення глибоких змін у психології населення, спричинених політикою окупаційної адміністрації (Кітахара, 2005). Певні відомості про вплив поразки у війні й окупації на свідомість японців наявні у праці одного з провідних дослідників періоду союзницької окупації Ейджі Такемае (Takemae, 2002). Цінним доповненням до описаного доробку може слугувати «Модерна історія Японії» Ендрю Гордона (Gordon, 2003) з Гарвардського університету, а особливо її третій розділ.

Мета статті – установити фактори розвитку колективної свідомості японців у першій половині ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Готовність стати частиною «божественного вітру», який жахав противників Японії аж до самої капітуляції імперії, трепет перед імператором, наслідком якого ставали пропозиції бути страченими замість нього за військові злочини й узагалі активна участь суспільства у війні, розв'язаній керівництвом держави, безпрецедентна довіра до нього та безсуперечне виконання наказів можуть, звичайно, бути пояснені особливостями ментальності японців, малоосвіченістю тодішнього суспільства тощо. Імовірно, ці фактори таки зіграли свою роль у виникненні описаної вище ситуації. Однак «бум» тоталітарних режимів у ХХ столітті та їхня велика схожість спонукає припустити, що трансформація свідомості членів суспільств цих держав була направлена у відповідне русло деякими подібними за сутністю процесами.

Очевидно, що серед таких процесів важливе місце належить державній пропаганді й репресіям, які проводилися в Німеччині, Італії, Японії протягом довоєнного часу. Але виведення цих факторів на перший план лише поверхово розкриває шляхи формування настільки покірних, наївних суспільств, що були реальністю для названих країн принаймні певний період до і під час Другої світової війни. Еріх Фромм уважав, що з монополізацією економіки більшої ваги набули чинники послаблення особистості. «Почуття безсилля і самотності індивіда посилювалися, його «свобода» від усіх традиційних зв'язків стала виразнішою, його можливості особистого економічного успіху звузилися. Він відчув загрозу з боку гігантських сил...» (Фромм, 2019). Описане цілком слушне й для Японії першої половини ХХ століття. Усесвітня економічна криза 1929–1933 поглибила монополізацію економіки країни, посприяла мілітаризації та врешті – тоталітаризації держави. Подальші успіхи у зовнішній експансії та роздування їх у пропаганді посилювали страх і благоговіння перед могутньою державою, що була асоційована з шінто, і змушували індивіда почуватися частиною великого механізму, здатного, як йому повідомлялося, на великі зрушення. Це компенсувало для нього втрату особистої свободи, надавало опору в ситуації, де він почувався самотнім і беззахисним.

Цікавим є такий спогад: «Я був готовий померти за Японію. Я хотів приєднатися до камікадзе, але

був замолодий. Щоб піти в армію, потрібно було мати чотирнадцять років, і якби війна тривала, я б точно пішов. Я хотів приєднатися до камікадзе, бо не хотів, щоб Японія програла. Японія була божественною країною. Як камікадзе, я міг допомогти божественному вітру, і він змінив би напрямок війни. Крім того, для мене було б честю померти за свою сім'ю та країну. Сім'ї, в яких є військові чоловіки, отримали почесну табличку для розміщення у своїх домівах. Але моя була однією з небагатьох сімей, де цього не було, тому я хотів зробити нам ім'я» (Porter, 2017: 163).

Однак люди добровільно йшли на смерть не через перспективу отримання почесних табличок їхніми сім'ями. Рішучість здійснити самогубство заради держави могла надати насамперед релігійна віра. Шінто, підтримувана державою, наголошувала на божественності імператора. Не дивовижно, що японці й свою країну вважали божественною: релігійний патос освячував тоталітарний режим, і межа між Небом і земною державою суттєво розмивалася. Зігмунд Фройд також зазначав, що «релігійні ідеї як такі – релігійні у широкому сенсі – виступають найціннішим надбанням цивілізації, найціннішим, що вона може запропонувати своїм учасникам. <...> Люди відчувають, що життя не буде стерпним, якщо вони не прив'яжуть до цих ідей найвищу цінність» (Фройд, 2019: 119). Саме з цих активів японці черпали емоційний ресурс для найвідчайдушніших кроків, коли ситуація на фронті, за висловом імператора, «розвинулася не на користь Японії». Крім того, готовності померти за батьківщину людям, очевидно, надавала переконаність у переродженні: «Наступного разу я хочу народитися в часі без війни» (Арагакі).

Еріх Фромм, який, намагаючись з'ясувати механізми виникнення тоталітарного суспільства, пояснював бажання людини «стати частиною більшого й сильнішого цілого, спробу розчинитись у зовнішній силі і стати її часткою», і твердив, що «цією силою може бути інша людина, інституція, Бог, нація, совість або психічна потреба. Ставши частиною сили, яку людина вважає непохитною, вічною і прекрасною, він [індивід, – О. Г.] стає причетним до її могутності й слави. Людина цілком зрікається свого «я», відмовляється від власної сили й гордості, від свободи, але при цьому знаходить нову впевненість і гордість у причетності до тієї сили, до якої тепер може себе зарахувати. Людина також отримує захист від болісного сумніву. Мазохіст, незалежно від того, чи є його господарем якась зовнішня влада або ж він інтернализував собі — у вигляді совісті або морального

обов'язку, позбавлений остаточної відповідальності за свою долю, а тим самим і від сумнівів, яке рішення ухвалити. Він позбавлений і від сумнівів щодо сенсу свого життя, щодо того, ким він є» (Фромм, 2019: 157).

«Людина, інституція, Бог, нація» у випадку японського суспільства були вкрай пов'язані з описаних вище причин. Своєрідний суспільний договір, за яким держава забирає собі всю позитивну свободу індивіда (свободу-для), натомість забезпечуючи йому сенс існування й позбавлення від сумнівів, мук вибору й відповідальності (свободу-від) міг становити соціально-психологічну підставу існування тоталітарних режимів. Це розуміння здатне пояснити «слухняність» японського суспільства в досліджуваній період, а також певні специфічні риси його колективної свідомості, про які йтиметься.

Бенедикт Андерсон визнавав значущість образу імператора у формуванні колективної свідомості японців ще в раніші часи, ніж період, охоплений поточним дослідженням: «унікальна стародавність імперського дому (Японія є єдиною країною, де протягом усієї відомої нам історії монархія була монополізована лише однією династією), та її показова японськість (на відміну від Бурбонів чи Габсбургів), полегшувала використання образу імператора в офіційно-націоналістичних цілях» (Андерсон, 2001: 124). Після початку окупації, коли Японією ширилися чутки про можливість притягнення імператора до відповідальності за військові злочини, багато людей писали генералу Макартуру з проханням не робити цього (деякі з них пропонували своє життя за збереження священного життя Хірохіто). Такемото Ріхей з префектури Нара зазначав: «Імператор – це наше життя. Ми не можемо жити без імператора. Будь ласка, не змушуйте Його Величність страждати» (Sodei, 2001: 63). SCAP розумів вплив культу імператора на свідомість суспільства й несприятливу роль, яку він міг зіграти в подальшій демократизації країни. З цієї причини 1 січня 1946 року імператор Японії з намови окупантів публічно спростував свою божественність. А Макартур, який зазвичай ховався від прямого контакту з простими японцями, таки оприлюднив саме ту світліну (Gordon, 2001: 231-233), яка алегорично відображала підлеглисть, залежність японців після війни.

Інтенсивність колективно-свідомісних процесів визначалася контрастом між наявними уявленнями й тим, з чим стикалися японці після прибуття американських військ. Яєко Арагакі згадує, що японців, від немовлят до людей похилого віку,

з перших класів національних шкіл навчали не терпіти принижень полону, розповідаючи про тортури, що чекали на них у лігві ворога: протягнення дротів через ніс, перетворення на «в'ялених кальмарів» у спеціальних резервуарах тощо. 1945 року Яеко була малою дівчинкою; вона зустріла прихід американців, перебуваючи на Сайпані: «Американський солдат простягнув мені цукерку в мою тремтячу ручку. Дорослі силою забрали й викинули її: сказали, що вона була отруєна» (Арагакі). Цей епізод демонструє ступінь «нав'язаності» уявлень тодішніх японців.

Поразка у війні стала шоком для нації. 15 серпня опівдні люди по всій країні зібралися біля радіоприймачів, щоб прослухати анонсоване звернення імператора. Багато хто очікував чергової підбадьорливої промови, закликів продовжувати боротьбу до перемоги... Натомість Хірохіто заявив: «військова ситуація розвинулася не зовсім на користь Японії, в той час як загальні тенденції у світі обернулися проти її інтересів» (The Jewel Voice Broadcast). Хірохіто уникнув слова «поразка», що вплинуло на сприйняття події японцями: «Ми пішли до школи після того, і вчителі розказали нам, що війна скінчилася, і все. Вони не казали, що Японія програла – тільки що війну було скінчено» (Porter, 2017: 169). Джерела свідчать, що цей погляд подекуди пережив і 15 серпня, і добу американської окупації: «Як на мене, ми не прогнали. Японія ніколи не здавалася – війна просто закінчилася» (Porter, 2017: 169). Японія вже тоді була представлена як жертва, а не винуватиця війни. Як впливало зі звернення Хірохіто, якщо японський народ і мав відчувати провину, то тільки перед «святими духами імператорських предків» (The Jewel Voice Broadcast).

Різний індивідуальний досвід зумовлював різні реакції на поразку (Gordon, 2003: 227): «Коли я дійшов додому, я побачив, як батько плакав. Він розказав мені, що Японія програла війну і тепер вона скінчилася. Я не міг повірити в це, бо думав, що Японія все ще перемагала. Але в той-таки час я відчув полегшення, хоча не міг сказати нікому тоді, як я почувався» (Porter, 2017: 168-169). Шістнадцятирічна дівчина на момент 15 серпня, авторка поданих далі спогадів описує події того дня так: «...сенсеї плакали й розмовляли з усіма. І я знала, що ми зазнали поразки. “Війна нарешті скінчилася? Більше жодних авіанальотів? Чи можна вмикати світло вночі?”» (Танака). Однак здебільшого японці не могли повірити в поразку «божественної країни» та ридали, «обурюючись слабкістю уряду» (Нарусако). Траплялися, тим

не менш, і солдати, які раділи закінченню війни (Porter, 2017: 174).

Інформаційний вакуум після поразки заповнювали чутки, які стали виразниками найгірших очікувань японців: стверджувалося, що молоді жінки, аби не стати жертвою зґвалтувань з боку американців, мусять одягатися, як чоловіки, а всі чоловіки, включаючи дітей, будуть убиті (Яманака). Ця «окупованість» страхом була, напевно, найбільш сутнісною характеристикою колективної свідомості японців певний час після капітуляції. Йоносукє Янасе згадував: «Найбільш непевним періодом був кінець війни з 15 серпня до кінця серпня. Громадяни не діставали ясної інформації впродовж цих п'ятнадцяти днів. Буляли чутки, що американці ось-ось зайдуть до затоки Беппу. Люди лякалися до смерті, уявляючи, що американці зроблять з жінками й дітьми. Тому вони вирішили відправити жінок і дітей у гори...» (Porter, 2017: 184). Мійо Огакі згадував, що йому рекомендували поголити голову й утікати в гори, аби американці його не вбили. Він також зазначав: «Коли Окінава та Іоджіма зазнали поразки, одна газета написала: «Тоді, коли Америка здійснить висадку на материк, дівчата будуть битися бамбуковими списами». Яка відстала країна... як безглуздо... багато хто, мабуть, так думав» (Огакі). Тошіо Кобаяші твердив, що коли його сім'я почула заклик «витерпіти нестерпне» від імператора, то на питання матері «Що буде з Японією?» батько відповів: «Я не знаю! Сполучені Штати нас окунують» ((Нарусако). «Священна країна», перед якою вони благоговіли, якій пожертвували свою свободу і яка не програвала і не повинна була програти жодної війни, мала тепер бути окупована могутньою силою, проти якої японці не мали влади: вся вона була «делегована» імператору й уряду раніше в обмін на опікунство і почуття наповненого сенсом життя. Після капітуляції нація з цієї причини фактично залишилася сиротою.

Незабаром після заяви імператора про капітуляцію близько 350 військових покінчили життя самогубством. Хоча «більшість цивільних осіб і солдатів відповіли на поразку країни більш практично або пасивно, і набагато менш драматично» (Gordon, 2003: 227), деякі дослідники твердять, що «самогубства були поширеними, а думки про самогубство були постійними» (Porter, 2017: 187). Тема післявоєнних самогубств розкрита в деяких художніх творах часу окупації (Ібусе, 2012: 261). Суїциди, що ставалися в Японії в цей час, імовірно, мали різні мотиви. Деякі з них були викликані своєрідною захисною реакцією психіки, за якої

людина вперто трималася за старі переконання: «Коли країна починала відновлюватися, уряд пропонував підтримку сім'ям, як наша. Але моя мати була надто гордою. Вона казала: навіть пори те, що військові билися у війні, нашим обов'язком як цивільних було підтримувати їх усім, що тільки було в наших силах. І тому кожен із нас був відповідальним за кінець війни. Вона не вірила, що було правильно жити за гроші інших людей. Жоден цивільний не знав, як почалася війна, але коли вже почалася, то природним для нас було захищатися будь-якою ціною» (Porter, 2017: 188). Раціоналізація своєї поведінки в цієї жінки тяжіє до тієї, яку мав один із «полісів» японського суспільства в той час: неготовність порвати зі старими ідеалами, імовірно, становила собою внутрішній спротив, спрямований проти безпорадного становища, прийняття якого було характерне для іншої частини японського суспільства. Крім того, умовиводи жінки, мазохістичні за природою, опосередковано захищали наявне уявлення про сенс життя. Це може пояснити, чому ця жінка декілька разів поривалася покінчити з життям: у тій реальності, де вона опинилися 15 серпня 1945 року, тієї сили, із якою цей сенс асоціювався, уже не було. На противагу тим японцям, які після війни намагалися відмежуватися від минулого й співвітчизників, асоційованих із колишнім режимом, та частина соціуму, до якого належала ця жінка, зберегла старі ідеали. Ця різниця між психологіями соціальних груп, на наш погляд, найточніше репрезентує відмінності в колективній свідомості тодішнього японського суспільства.

Не можна оминати увагою факт, що тлом для духовного життя японців у досліджуваній період була соціально-економічна ситуація. Упродовж декількох років до кінця війни мільйони людей стикалися з голодом (Gordon, 2003: 228). З наближенням кінця війни все більше товарів ставали дефіцитними (Хіраяма). Дехто згадував, що люди вживали в їжу навіть зубну пасту (Огава). Люди помирили від недоїдання (Морія). У листі до Макартура один японець гнівно писав: «Я наслідую спитати: ви плануєте чергове масове вбивство людей тихою атомною бомбою?» (Sodei, 2001: 56). Цей приклад є одним із багатьох, що демонструють велику «задіяність» у рефлексіях цінності справедливості. Вона була чи не чільною в низці речей, що переосмислювалися.

Розпад імперії залишив очевидний слід у літературі відразу після воєнного періоду. У своєму есеї «Про руїну» (1948) Такеда Тайджюн описав фундаментальний розрив, який супроводжував колапс імперії. Він згадував, що дізнався про

поразку у війні посеред звуків радісного святкування на вулицях Шанхая, де провів решту війни, і відзначав, що пережив тоді вперше почуття «абсолютної руїни», яка не мала ще прикладу в японській історії. (Shirane et al., 2015: 686-687).

З 1945 по 1947 рік SCAP заборонив японські інститути цензури. Інформаційне тло, що сприяло виникненню тих уявлень про реальність, з якими японське суспільство підійшло до кінця війни, великою мірою визначалося державною пропагандою: «Коли я була першокласницею, Японія гуділа від новин про перемоги. У тому, що писалося [ідеться про пресу, – О. Г.], Японія ніколи не була переможена, Японія була країною богів, і жителі Японії щиро вірили, що у разі надзвичайної ситуації повіє священний вітер, і вони ніколи не програють Сполученим Штатам» (Хіраяма). Йошіко Хіраяма, школярка під час війни, згадувала про зміни у викладанні предметів після нападу на США: «англійську вважали ворожою мовою. <...> Музична октава тепер мала вигляд «Ха-ні-хо-хе-то-і-ро-ха» [японське «перелицювання» західних назв нот «до-ре-мі-фа-оль-ля-сі-до», засноване на середньовічному вірші-панграмі «Іроха», – О. Г.]» (Хіраяма). З описаних причин SCAP вимушений був всеохопно реформувати освіту – замінити уроки війни та вірності державі навчанням миру та демократії, переписувати підручники (Gordon, 2003: 231-233). Однак спочатку окупаційна влада змушувала вчителів і студентів самостійно зафарбовувати уривки у старих підручниках 0 так, що іноді цілі сторінки ставали чорними (Gordon, 2003: 231-233). Це відображено у спогадах (Кобаяші) і подекуди супроводжено цікавими рефлексіями: «У підручниках нам сказали викреслити чорним чорнилом усі фрази, що вихваляли мілітаризм, і фрази про Японію як про священну землю. <...> Мені передусім було дуже важко усвідомити навіть у дитинстві, що все, чому мене вчили і у що я вірив досі, було знищено» (Огава).

Висновки. Каталізатором процесів трансформації колективної свідомості різних соціальних груп японців, що відбувалася впродовж вивченого періоду, виступала їхня психологія, на формування якої, своєю чергою, вплинули їхні досвіди.

Важливу роль у розвитку явища відіграли уявлення про святість держави та імператора, які зокрема були забезпечені шінтоїстськими настановами. Можна висунути припущення, що описані природні та економічні катаклізми 1920-х років суттєво посилити вплив означеного чинника.

Своєрідне почуття обдуреності та пов'язане з ним перенесення провини за наслідки війни на

урядовців-мілітаристів змушували японців вибудувати світогляд по-новому. Цей процес завершився успішно в сенсі набуття більшістю японців нової системи цінностей, відповідно до якої

визначилися нові екзистенційні орієнтири. Великий вплив на означену систему здійснила політика окупаційної адміністрації, у якій особливе місце належало демократизації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Burns T. R. The social construction of consciousness. Part 1: Collective Consciousness and Its Socio-Cultural Foundations. *Journal of Consciousness Studies*. 1998. №1. С. 67–85.
2. Darnton R. A new view of event history. *Perspectives on History* : веб-сайт. URL: <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/october-2020/a-new-view-of-event-history-collective-consciousness-as-a-historical-force>. (дата звернення: 28.05.2024)
3. Gordon A. A. *Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. New York Oxford: Oxford university press, 2003. 384 с.
4. Porter E. A., Porter R. Y. *Japanese Reflection on World War II and the American occupation*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017. 256 с.
5. Shirane H., Suzuki T., Lurie D. *The Cambridge History of Japanese Literature*. New York: Cambridge University Press, 2015. 847 с.
6. Sodei R. *Dear General MacArthur: Letters from the Japanese During the American Occupation*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2001. 306 с.
7. Swann S. *Reflections on the Allied occupation of Japan*. London: Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, London School of Economics and Political Science London, 1999. 49 с.
8. Takemae E. *Inside GHQ: The Allied Occupation of Japan and Its Legacy*. New York: Continuum, 2002. 751 с.
9. The Jewel Voice Broadcast. *Atomic Heritage Foundation* : веб-сайт. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/jewel-voice-broadcast/>
10. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 271 с.
11. Ібусе М. Краплі. Японська література. Хрестоматія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 259–262.
12. Фройд З. По той бік принципу задоволення. Харків: Фоліо, 2019. 155 с.
13. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 285 с.
14. 北原 惇. 幼児化する日本人—戦後日本の大衆心理. 2005. 206 с.
15. 大垣ミヨ. 富山の空を覆った敵の大編隊. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060583> (дата звернення: 28.05.2024)
16. 守屋 隆弘. 4歳の記憶に残る空襲. *NHK* : веб-сайт. URL: https://www2.nhk.or.jp/archives/shogenarchives/kioku/detail.cgi?das_id=D0001800137_00000 (дата звернення: 28.05.2024)
17. 小川 常子. 学童疎開の不安な日々と空襲の記憶. *NHK* : веб-сайт. URL: https://www2.nhk.or.jp/archives/shogenarchives/kioku/detail.cgi?das_id=D0001800277_00000 (дата звернення: 28.05.2024)
18. 小林 登史夫. 小学生が見た太平洋戦争. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060801> (дата звернення: 28.05.2024)
19. 山中 紀久夫. 中国で戦った5年間. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060782> (дата звернення: 28.05.2024)
20. 平山 淑子. 「学徒出陣の壮行会に行きます」と先生に告げられ明治神宮外苑へ. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060795> (дата звернення: 28.05.2024)
21. 成迫 政則. 私は人間地雷だった. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060615> (дата звернення: 28.05.2024)
22. 新垣 八重子. サンゴの洞窟. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060571&ref=search> (дата звернення: 28.05.2024)
23. 明 辻村. 戦後日本の大衆心理—新聞・世論・ベストセラー—. 1981. 320 с.
24. 田中 照子. 勉強したいのにできなかった. *NHK* : веб-сайт. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060618&ref=search> (дата звернення: 28.05.2024)

REFERENCES

1. Burns T. R. (1998) The social construction of consciousness. Part 1: Collective Consciousness and Its Socio-Cultural Foundations. *Journal of Consciousness Studies*, 1. 67–85.
2. Darnton R. A new view of event history. *Perspectives on History*. URL: <https://www.historians.org/research-and-publications/perspectives-on-history/october-2020/a-new-view-of-event-history-collective-consciousness-as-a-historical-force>.
3. Gordon A. A. (2003) *Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. New York Oxford: Oxford university press. 384 p.
4. Porter E. A., Porter R. Y. (2017) *Japanese Reflection on World War II and the American occupation*. Amsterdam: Amsterdam University Press. 256 p.
5. Shirane H., Suzuki T., Lurie D. (2015) *The Cambridge History of Japanese Literature*. New York: Cambridge University Press. 847 p.

6. Sodei R. (2001) *Dear General MacArthur: Letters from the Japanese During the American Occupation*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers. 306 p.
7. Swann S. (1999) *Reflections on the Allied occupation of Japan*. London: Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, London School of Economics and Political Science London. 49 p.
8. Takemae E. (2002) *Inside GHQ: The Allied Occupation of Japan and Its Legacy*. New York: Continuum. 751 p.
9. The Jewel Voice Broadcast. *Atomic Heritage Foundation*. URL: <https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/jewel-voice-broadcast/>
10. Anderson B. (2001) Uivleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu. [Imagined communities. Considerations regarding the origin and spread of nationalism] Kyiv: Krytyka, 271 p. [in Ukrainian].
11. Ibuse M. (2012) Krapli. Yaponska literatura. Khrestomatiia. [Drops. Japanese literature. Anthology.] Kyiv: Dmytro Burago Publishing House. 259–262. [in Ukrainian].
12. Froid Z. (2019) Po toi bik pryntsyphu zadovolennia. [On the other side of the pleasure principle] Kharkiv: Folio. 155 p.
13. Fromm E. (2019) Vtecha vid svobody. [Escape from freedom] Kharkiv: Klub simeinoho dozvillia. 285 p. [in Ukrainian].
14. Kitahara Atsushi (2005) Yōji-ka suru nihonjin. Sengonihon no taishū shinri. [The Japanese becoming infantilized: Postwar Japanese mass psychology]. 206 s. [in Japanese].
15. Ōgaki Miyo. Toyama no sora o ōtta teki no dai hentai. [A large enemy formation that covered the sky over Toyama] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060583> [in Japanese].
16. Moria Takahiro. 4-Sai no kioku ni nokoru kūshū. [An air raid that remained in memory of my four years] *NHK*. URL: https://www2.nhk.or.jp/archives/shogenarchives/kioku/detail.cgi?das_id=D0001800137_00000 [in Japanese].
17. Ogawa Tsuneko. Gakudō sokai no fuan'na hibi to kūshū no kioku. [Difficult days of evacuation of schoolchildren and memories of air raids] *NHK*. URL: https://www2.nhk.or.jp/archives/shogenarchives/kioku/detail.cgi?das_id=D0001800277_00000 [in Japanese].
18. Toshio Kobayashi. Shōgakusei ga mita taiheiyōsensō. [The Pacific War through the eyes of elementary school students] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060801> [in Japanese].
19. Yamanaka Kikuo. Chūgoku de tatakatta 5-nenkan. [Five years of struggle in China] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060782> [in Japanese].
20. Hirayama Toshiko. Gakuto shutsujin no sōkō-kai ni ikimasu' to sensei ni tsuge rare meijijingūgaiein e [The teacher said: “We are going to see off the students,” and we went straight to the outer garden of the Meiji Temple] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060795> [in Japanese].
21. Narusako Masanori. Watashi wa ningen jirai datta. [I was a man-mine] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060615> [in Japanese].
22. Aragaki Yaeko. Sango no dōkutsu. [Coral Cave] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060571&ref=search> [in Japanese].
23. Tsujimura Akira (1981) *Sengonihon no taishū shinri. Shinbun. Yoron. Besutoserā*. [Mass psychology in postwar Japan: newspapers, public opinion, bestsellers]. 320 s. [in Japanese].
24. Tanaka Teruko. Benkyō shitainoni dekinakatta. [I wanted to study, but I couldn't] *NHK*. URL: <https://www2.nhk.or.jp/archives/articles/?id=C0060618&ref=search> [in Japanese].